

POZDNĚ ŘÍMSKÁ SPONA S CIBULKOVITÝMI KNOFLÍKY Z BÍR ŠOVÍŠE (OÁZA EL-HÉZ, EGYPT)

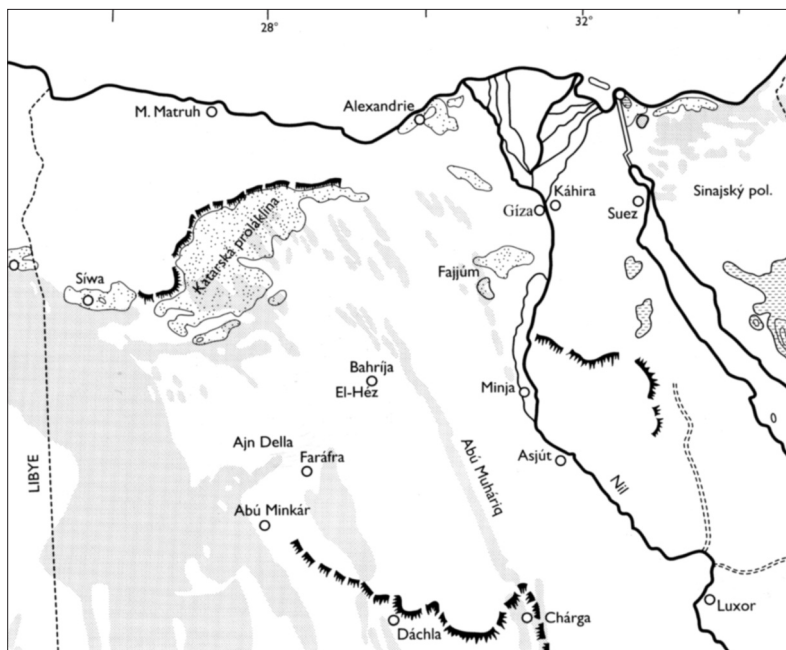
Jiří Musil – Martin Tomášek

ÚVOD

Již několik let trvající projekt¹ archeologického výzkumu oázy Bahrija, ležící v egyptské Západní poušti a zde zvláště její části nazvané el-Héz je jedním z těch, které v souvislosti s archeologií krajiny České republiky a ani středních Čech nebývají referovány často (*obr. 1*). Je téměř nepochybné, že toto konstatování se již nezmění. Česká archeologie zde výrazně překračuje hranice naší země, našich stratigrafií a metodických postupů.

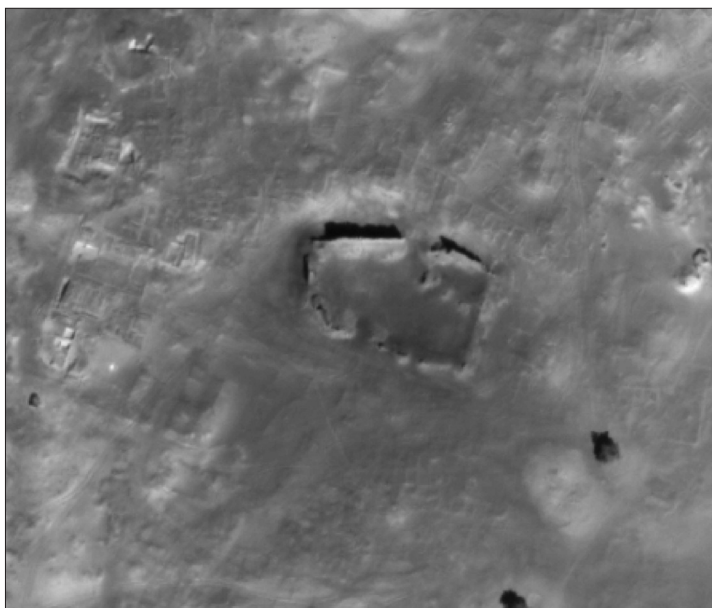
Terénní archeologický odkryv části jednoho z dobře dochovaných pozůstatků domů na lokalitě Bír Šovíš však vynesl na světlo také artefakt, který nás do prostředí střední Evropy ze severní Afriky vrací. Domníváme se, že není neúspěšné o tomto mimořádném nález referovat. Nicméně, nejprve je nutné charakterizovat projekt, díky němuž se tento předmět opět může těšit ze saharského slunce. Projekt archeologické prospekce v oblasti el-Héz, organizovaný Českým egyptologickým ústavem FF UK, probíhá již od roku 2003 v krajině, která je z hlediska archeologie dosud prakticky neznámá. Zatím jediný komplexní průzkum oblasti realizoval již před více než 70 lety Ahmed Fakhry (*Fakhry 1974*) a v devadesátých letech dvacátého století zde ještě proběhly drobné výkopy v oblasti el-Rízu a Ajn el Chabaty. Ze severní části oázy je z nedávné doby mediálně známý ještě nález tzv. údolí zlatých mumií (*Hawass 2001*).

Český projekt se dosud soustředil především na komplexní mapování celé oblasti, kombinované s prostorově omezenými terénními odkryvy, které měly za úkol poskytnout základní informaci o struktuře pozůstatků osídlení a jejich dataci. Aktuálním výsledkem těchto aktivit je například zjištění, a základní dokumentace, řady lokalit s paleolitickou industrií a dále vůbec první lokality v celé oblasti, kterou je možno datovat do období egyptské Staré říše. Většinu dokumentovaných lokalit centrální části oblasti el-Hézu ale představují především pozůstatky pozdně římského osídlení, které zřejmě překrylo většinu případných starších sídelních struktur (*Bárta – Brůna – Černý – Musil – Tomášek 2009*, 143–174). Lokality, datovatelné do egyptské Střední a Mladé říše, Pozdní doby a ani helénistického období totiž v el-Hézu dosud nevidujeme. Takové známe dosud pouze z centrální části oázy Bahrija, z města Bavíti a jeho okolí (např. *Fakhry 1974*; *Hawass 2001*; *Bárta 2009*, 175–196; *Bárta –*

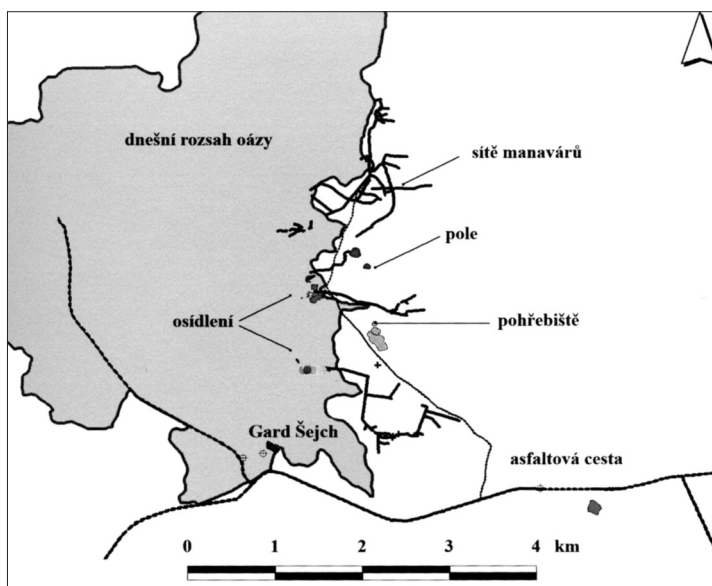

Obr. 1. Mapa Egypta s polohou oázy Bahrija a její části el-Héz (podle *Bárta 2009 ed.*, s. 9, kresba L. Vařeková)

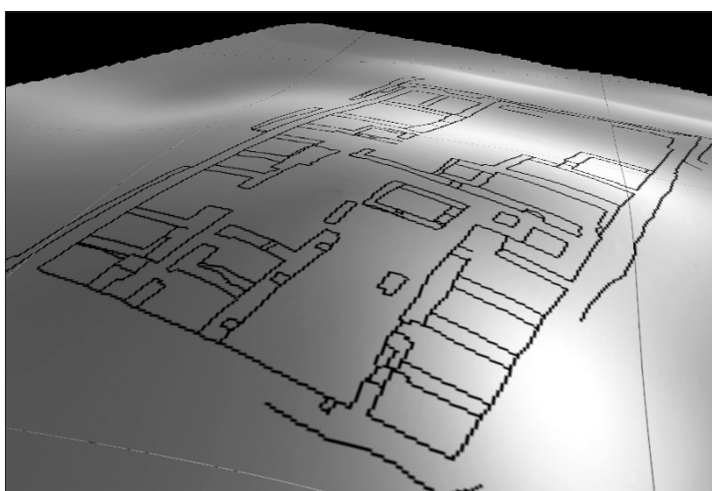
¹ Tento výzkumný projekt byl podpořen GA ČR 404/06/0513.

Obr. 2. Ruiny pevnosti v Ríze a síť okolního městského osídlení na satelitním snímku (V. Brůna)

Obr. 3. Plán mapovaných lokalit el-Hézu (V. Brůna)

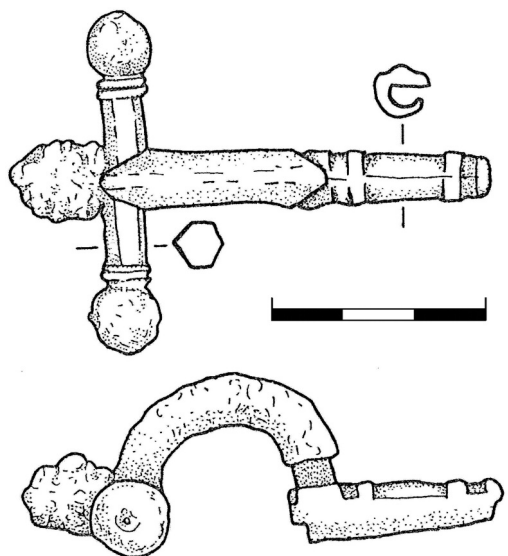
Brůna – Svoboda – Verner 2003, 24–33; Bárta – Brůna – Černý – Musil – Svoboda – Verner 2004, 183–202). V el-Hézu naopak evidujeme několik lokalit, patřících pravděpodobně do období koptského a islámského středověku (Tomášek 2009, 249–276).

Vzhledem k dataci konkrétního předmětu, který byl inspirací pro vznik tohoto příspěvku, se budeme věnovat především pozdně římskému horizontu osídlení oázy. Ten charakterizuje propracovaný systém sídlišť, polí, zavlažovacích zařízení i pohřebních areálů. Toto období představuje nepochybně největší demografický rozkvět oázy vůbec, a to od počátku zdejšího osídlení až do druhé poloviny 20. století.² Na sklonku doby římské zde žilo v řadě osad snad až několik desítek tisíc lidí (konstatování kromě rozlohy sídlišť podporuje také velikost nekropolí v jejich sousedství). Ze známých pozůstatků osídlení tohoto horizontu je rozlohou první lokalita městského typu s vojenskou pevností Ríz s přibližně deseti hektary (obr. 2). Zde se nacházel pravděpodobně i klášterní komplex a dodnes je dochován kostel sv. Jiří.

Druhou, mezi zhruba desítkou známých lokalit, největší lokalitou o rozloze ca 8 ha je osídlení na lokalitě dnes zvané Bír Šovíš (obr. 3). Oproti uzavřené, městské architektonické struktuře nejvýznamnější památky oblasti Rízu je Bír Šovíš charakterizován určitou vesnickou uvolněností. Jednotlivé „statky“ či pozůstatky hospodářských staveb na sebe přímo nenavazují a nemají uzavřenou strukturu urbánní architektury. Do současnosti dochované pozůstatky tohoto osídlení představují především objekty postavené z nepálených cihel. Jeden

² Ještě v roce 1966 žilo v celé oáze Bahreya pouhých 9 781 obyvatel (Fakhry 1974, 21), z toho v el-Quasr a el-Hézu celkem 2 390 lidí.

Obr. 4. Půdorys domu č. 3 na lokalitě Bír Šovíš na 3D plánu (J. Mařík). Místnost č. 11 je větší místnost v popředí

Obr. 6. Spona; ca: 6,6 × 4,9 cm (foto M. Frouz)

Obr. 5. Spona (kresba M. Tomášek, K. Urbanová)

z nich, který je svými rozměry jedním z největších (s pracovním označením dům č. 3), se stal předmětem našeho zájmu v roce 2005 a v roce 2007. Právě odkryv části domu v roce 2007 přinesl nález šatní spony s cibulkovitými knoflíky (obr. 5; 6; fototab. 13:1).

NÁLEZ POZDNĚ ŘÍMSKÉ SPONY

Popis nálezu

Spona s cibulkovitými knoflíky patří k typickým příkladům pozdně římských mužských spon, vycházejících z vojenského prostředí. Nalezený exemplář byl zhotoven z bronzu, lučík, raménka, knoflíky i zachycovač jsou dobře dochované, jehla však chybí. Její rozměry jsou ca 6,6 × 4,9 cm. Obloukovitě klenutý lučík se vyznačuje trapezovitým průřezem, hraněná raménka mají hexagonální tvar. Na konci ramének jsou vloženy dva prstence. Shora hraněný zachycovač od lučíku odděluje úzký krček. Hranolovitý zachycovač jehly je zakončen otevřenou západkou.

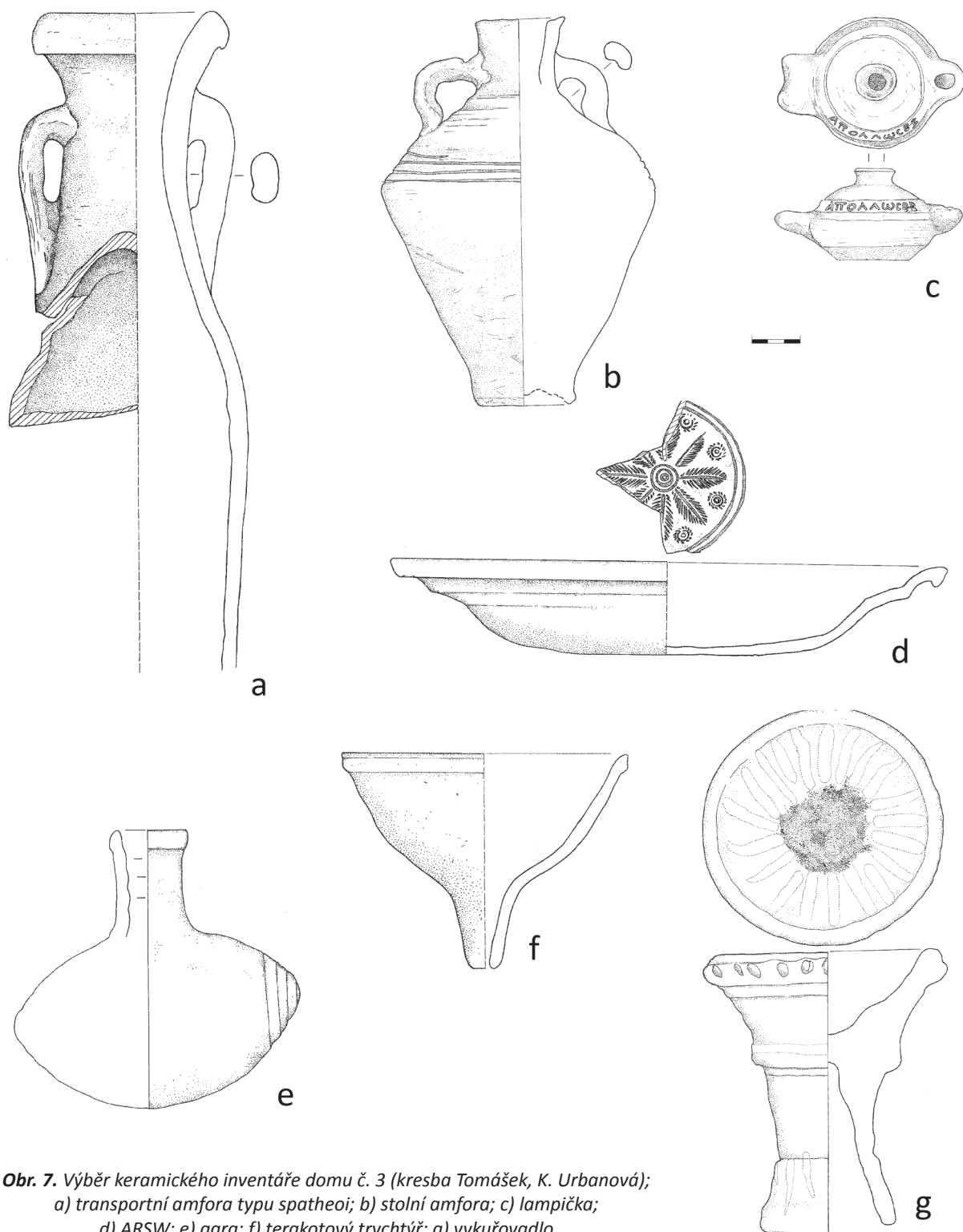
Nálezová situace a datování

Výzkum domu č. 3 na rozlehlém sídlišti Bír Šovíš přinesl, kromě mnoha dalších nálezů, referovaný nález pozdně římské spony s cibulkovitými knoflíky (nál. č. 217/BS/07), patřící ve střední Evropě mezi celkem běžné nálezy. Spona byla objevena ve východní části místnosti č. 11 v kontextu 05 (obr. 4). Vzhledem k písčité nehomogenní výplni interiéru domu bylo při terénním odkryvu jeho půdorysu a vzorkování obsahu několika místností postupováno po mechanických vrstvách ca po 20–30 cm. Spona se tak nacházela 140 cm od dochované koruny zdiv, 95 cm od východní a 165 cm od obvodové stěny severní. Právě v místnosti č. 11 archeologický odkryv dosáhl hloubky základového řádku cihel, který se zde nacházel v hloubce 3,5 m od dnešního povrchu zdiv. Z toho lze vyvodit, že dům byl původně minimálně jednopatrový. Vznik a existenci objektu o celkem 33 místnostech v odkrytém patře a rozměrech 25 × 15 m lze na základě výzkumů z let 2005 a 2007 předběžně datovat do druhé poloviny 4. až první poloviny 5. století po Kristu. Oporou pro toto datování je především keramika dovezená z Tripolityny: African Red Slip Ware.³ Jedná se především o mísy typu Hayes F 65 z druhé poloviny 4.–1. poloviny 5. století po Kr. a Hayes F 67 (360–470 po Kr.; Hayes 1972), transportní amfory typu spatheion (Peacock-Williams class 51, Peacock – Williams 1986, 202–203, Fig. 120; Bonifay 2004, 125, Fig. 67), amfory Gaza (Late Roman 4; class 49; Peacock – Williams 1986, 198–199, Fig. 116), datované shodně do druhé poloviny 4. až 5. století po Kristu. Na základě provedeného rozboru keramických nálezů se lze domnívat, že doba, po kterou se v tomto domě žilo, nebyla nijak dlouhá, snad to byly pouhé dvě generace.

³ Tzv. Africká sigillata, keramická skupina, vyráběna v severoafrických dílnách – nejprve v okolí Kartága, později především na území dnešního Tunisu a Alžírsku; Hayes 1997, 59n.

Vyhodnocení nálezů

Tento typ spon, označovaný jako Almgren 191-192, Keller 1, patřil k nejoblíbenějším spínadlům pozdní doby římské, vyráběným v různých variantách zhruba v rozmezí let 280-450 po Kristu. Kromě archeologických nálezů je tento typ spon často zobrazován také na různých typech památek, k nejčastějším patří konsulární diptycha, známy jsou z ravenských mozaik, reliéfů Galienova oblouku v Soluni, Theodosiova obelisku v Istanbulu nebo na nástěnných malbách v katakombách na Via Latina v Římě (*Jobst*

Obr. 7. Výběr keramického inventáře domu č. 3 (kresba Tomášek, K. Urbanová);
 a) transportní amfora typu spatheoi; b) stolní amfora; c) lampička;
 d) ARSW; e) gara; f) terakotový trychtýř; g) vykuřovadlo

1975, 92–93; Noll 1974, 238n; Deppert-Lippitz 2007, 32–35). Na těchto zobrazeních zdůrazňují postavení svého nositele – zdobily oděv nejen císařů (v tomto případě zhotovené z drahých kovů), ale také římských úředníků, kteří je nosili na pravém rameni raménky dolů s jehlou šikmo vzhůru (Peškař 1972, 136; Jobst 1975, 94; Gugl 1995, 42, 43). Přestože tento typ spon patřil mezi oblíbené po celém Impériu, je místo jejich výroby zpravidla kladeno do Podunají (Patek 1942, 148; Kovrig 1937, 125; Peškař 1972, 136; Jobst 1975, 95). Sponu z domu č. 3 v Bír Šovíši lze díky charakteristickým znakům, kterými jsou kulovité cibulky, nízký krátký lučík a stejně dlouhá nožka, řadit k nejranějším variantám spon s cibulkovitými knoflíky. Podobné znaky vykazují spony z tábora legie v Lauriacu: typy Jobst 229–232 (Jobst 1975, 95–97), Welsu (Sedlmayer 1995, 59, Taf. 17:129), Carnunta a Uherského Hradiště (Peškař 1972, Taf. 47:1; bez nálezových okolností). Analogické exempláře z Pannonie a Itálie patří do let 286/305–305/313 (Keller 1971, 33), P. M. Pröttel tuto variantu datuje ještě níže – 238/244–268/273 po Kr. (Pröttel 1988, 352; Sedlmayer 1995, 59). Spona z domu č. 3 patří k raným variantám typu Keller/Pröttel 1B.

ZÁVĚR

Nález bronzové spony s cibulkovitými knoflíky, která svou proveniencí nejspíše patří do oblasti podunajských provincií římské říše, v Egyptě patří mezi pozoruhodné doklady pohybu lidí či zboží na velké vzdálenosti v pozdně římském období. Nelze již zjistit, jakým způsobem se tato konkrétní spona ocitla v egyptské Západní poušti – zda ji sem přinesl někdo, kdo pobýval v Podunají, např. jako příslušník některého z vojenských oddílů, nebo zda se sem dostala jako předmět obchodu. Jistě je užitečné si v této souvislosti připomenout skutečnost, zachovanou v *Notitiae Dignitatum*, datovaném do počátku 4. století, které jako posádku v oáze Dáchla připomíná *alae I. Quadorum*. Jednotka byla sestavena pravděpodobně z příslušníků kmene Kvádů, sídlících na středním Dunaji (Not. Dig. occ. XXI, 56; Vivian 2002, 55; Willeitner 2003, 71, 75). Obyvatel domu číslo 3 na Bír Šovíši mohl být veteránem této jednotky.

V každém případě je nález spony s cibulkovitými knoflíky – stejně jako výskyt poměrně luxusní keramiky a dalších předmětů – dokladem pro konstatování, že tehdejší osídlení „oasis parva“ bylo sice okrajovým územím říše, avšak územím velmi dobře prosperujícím a udržujícím čilé styky i se vzdálenějšími oblastmi římské říše.

LITERATURA

- Bárta, M. 2009: Historie objevování Bahrijské oázy a její hlavní památky. In: M. Bárta (ed.), *Ostrovy zapomnění. El-Héz a české výzkumy v egyptské Západní poušti*. Praha, 175–196.
- Bárta, M. – Brůna, V. – Svoboda, J. – Verner, M. 2003: Průzkum oázy el-Héz, oáza Baharija. In: J. Mynářová (ed.), *Pražské egyptologické studie 2*. Praha, 24–33.
- Bárta, M. – Brůna, V. – Černý, V. – Musil, J. – Svoboda, J. – Verner, M. 2004: Průzkum oázy el-Héz, oáza Baharija. In: J. Mynářová (ed.), *Pražské egyptologické studie 3*. Praha, 183–202.
- Bárta, M. – Brůna, V. – Černý, V. – Musil, J. – Tomášek, M. 2009: Průzkum oázy el-Héz. In: M. Bárta (ed.), *Ostrovy zapomnění. El-Héz a české výzkumy v egyptské Západní poušti*. Praha, 143–174.
- Bonifay, M. 2007: *Etudes sur la céramique romaine tardive d’Afrique*. British Archaeological Reports (IS) 1301. Oxford.
- Deppert-Lippitz, B. 2007: Überlegungen zur goldenen Zwiebelknopffibel aus dem gepidischen Fürstengrab Apahida I, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 11/I, 28–43.
- Fakhry, A. 1974: *The Oases of Egypt. Volume 2. Bahryiah and Farafra Oases*. Cairo.
- Gugl, Ch. 1995: *Die römischen Fibeln aus Virunum*. Klagenfurt.
- Hawass, Z. 2001: *The Walley of Golden Mummies*. Cairo.
- Hayes, J. W. 1972: *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*. London.
- Hayes, J. W. 1997: *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*. London.
- Jobst, W. 1975: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum Bd. 10*. Linz.
- Keller, E. 1971: *Die spätromischen Grabfunde in Südbayern. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 14. München.
- Kovrig, I. 1937: *Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissPann. Ser. II. 4*. Budapest.

- Musil, J. 2009: Egyptské oázy v době římské. In: M. Bárta (ed.), *Ostrovny zapomnění. El-Héz a české výzkumy v egyptské Západní poušti*. Praha, 197–216.
- Musil, J. – Tomášek, M. 2009: Archeologický výzkum pozdně římského osídlení na lokalitě Bír Šovíš. In: M. Bárta (ed.), *Ostrovny zapomnění. El-Héz a české výzkumy v egyptské Západní poušti*. Praha, 217–249.
- Noll, R. 1974: Eine Goldene „Kaiserfibel“ aus Niederemmel vom Jahre 316, *Bonner Jahrbücher* 174, 221–244.
- Patek, E. 1942: Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeln von Pannonien. *DissPann Ser. II*, 19. Budapest.
- Peacock, D. P. S. – Williams, D. F. 1986: *Amphorae and the Roman Economy. An introductory Guide*. London–New York.
- Peškař, I. 1972: *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Prag.
- Pröttel, Ph. M. 1988: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35, 347–372.
- Sedlmayer, H. 1995: *Die römischen Fibeln von Wels*. Wels.
- Tomášek, M. 2009: Egyptská Západní poušť ve středověku. In: M. Bárta (ed.), *Ostrovny zapomnění. El-Héz a české výzkumy v egyptské Západní poušti*. Praha, 249–276.
- Vivian, C. 2002: *The Western Desert of Egypt. An Explorer's Handbook*. Cairo.
- Willeitner, J. 2003: *Die ägyptischen Oasen. Städte, Tempel und Gräber in der Libyschen Wüste*. Mainz am Rhein.

A LATE ROMAN FIBULA WITH ONION-SHAPED KNOBS FROM BIR EL-SHOWISH (EL HAYEZ OASIS, EGYPT)

Since 2003 an archaeological prospection project has been under way in the El Hayez area, which had been practically unknown from the archaeological point of view. Up to now, the research has focused on mapping of the whole area in combination with spatially limited field excavations. Most of the documented sites from the El Hayez area represent remains of Late Roman settlement. An elaborate network of settlements, fields, extensive irrigation systems and funerary areas is characteristic of this settlement horizon in the oasis. Thousands of people without doubt lived here at the close of the Roman period. The most important representative of this settlement horizon is an urban site with a military stronghold called El Riz (Fig. 2). In terms of its size (8 ha), the second most important site is a settlement whose modern name is Bir el-Showish (Fig. 3), for which a certain degree of rural relaxedness is characteristic. The individual „farmsteads“ or ruins of agricultural buildings do not have the enclosed structure of urban architecture. The preserved remains of these structures represent, first of all, structures built from mud bricks. One of them, designated as house No. 3, was partially excavated in 2005 to 2007. The origin and existence of this building with 33 rooms in total, which measured 25 m by 15 m, can be preliminary dated to the period from the second half of the 4th century to the first half of the 5th century AD, based on analysis of recovered pottery. In 2007 the partial unearthing of the house yielded a bronze clothing fibula with onion-shaped knobs (Fig. 5–6) which belongs to typical examples of Late Roman men's fibulae, originating in a military environment. The fibula was discovered in the eastern part of Room No. 11 (Fig. 4). This type of fibulae (Almgren 191–192, Keller 1) belonged to the most popular clothing fasteners of the Late Roman period and was manufactured in different variants in the time period 280–450 AD. It is often depicted on various types of artifacts, where it expresses the status of its bearer – it decorated the attire of emperors (in this case made of precious metals) as well as of Roman officials who wore it on their right shoulders with the arms facing down and the needle pointing sideways up. This kind of fibula was popular in the whole of the Roman Empire, but the place of its manufacture is usually sought in the Danube region. Thanks to its characteristic features, the Bir el-Showish fibula can be associated with the earliest variants of the fibulae with onion-shaped knobs.

The discovery of a bronze fibula, which was most probably manufactured in the Danubian provinces of the Roman Empire, in Egypt, belongs in the category of remarkable evidence of movements of people or goods across large distances. It is not possible to determine in which way this fibula ended up in the Egyptian Western Desert – whether it was brought by someone who visited the distant Danube region, or whether it got there because of trade contacts. It is useful to mention in this context a piece of information preserved in *Notitiae Dignitatum* (early 4th century AD), where *alae I Quadorum* is mentioned as the garrison of the Dakhla Oasis. This unit probably consisted of members of the Quadi tribe who resided on the middle course of the Danube. The inhabitant of House No. 3 could have been a veteran of this unit. The discovery of a bronze fibula along with the occurrence of relatively luxurious pottery and other objects indicates that although this „oasis parva“ was a peripheral territory, it was still quite prosperous and maintaining vital trade contacts with the rest of the Empire.

Fig. 1. Map of Egypt showing the location of the Bahariya Oasis and of its part El Hayez

Fig. 2. Ruins of the stronghold of El Riz and the network of the surrounding urban settlement on a satellite picture

Fig. 3. Plan of the sites surveyed in El Hayez

Fig. 4. Ground plan of House No. 3 at the site of Bir el-Showish in a 3D plan. Room No. 11 is the larger room in the foreground

Fig. 5.–6. Fibula

Fig. 7. Selection of ceramic inventory from house No. 3: a) transport amphora; b) table amphora; c) lamp; d) ARSW; e) gara; f) teracotta funnel; g) fumigation vessel

JIŘÍ MUSIL

ÚSTAV PRO KLASICKOU ARCHEOLOGII FF UK, CELETNÁ 20, 116 36 PRAHA 1

MARTIN TOMÁŠEK

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, PRAHA, V. V. I., LETENSKÁ 4, 118 01 PRAHA 1